

IRODALOM.

„Zur Geschichte und Litteratur der Philosophie in Ungarn. Von Prof. Dr. M. Szlávik in Eperjes.“ — Sonderabdruck aus „Zeitschrift für Philosophie und philos. Kritik.“ 107. Bd. Szerkeszti dr. Falckenberg Ríkhárd Erlangenben, megjelent Lipscsében.

A külön lenyomatok nem pusztán arra jók, hogy az édes „saját termékkel“ a szerző magánkönyvtárát ékesítsék, meg hogy választottainak „tisztelettel ajánlott“ emlékül szolgáljanak. Az a főhasznuk, hogy belőlük s általuk esetleg olyan dolgokat tudunk meg, melyek különben — az illető folyóiratok megszerzésének nehézségei miatt — talán mindenkorra kikerülték volna figyelmünket. A mi magában is kár Kétszeresen az volna, ha tanulságaik az illető folyóirat közvetlen olvasóinak körén túl is értékesíthetők; vagy ha tévedéseik idejekorán való jóvátételre szorúlnak.

Hogy dr. Szlávik „különlenyomata“ milyen természetű, alább rendén kiderül. Jó szándékát, mely arra törekszik, hogy tudományos életünk fejlődését a magát mindenekfölött tudósnak valló német író-világ is megismerje: föltétlen dicséret illesse. A mint ezt egyik kitűnőségünk, dr. Alexander B., a „Budapesti Hirlap“ tárczájában meg is nyilatkoztatta.

Tudományos munkában ha elég-e a pusztá jóakarát? Főképen az olyanban, melynek bevallott célja, hogy egyrészt szomszédainknak a magyar tudományos mozgalmak iránt hosszú időn át tanúsított elfogult kicsinylését megszüntesse; másrészt a való *credményeket* híven föltüntesse. Elég-e a jóakarát? Olyan kérdés, melyre természetes a nem-mel kezdődő felelet.

Dr. Szlávik különlenyomata tizenhatedfél lapon számol be a magyar philosophia irodalmával. Ebből 12 jut a szoros értelemben vett philosophia fejlődésére és történetére; 14 sor a

„paedagogiá“-ra; 22 sor a philosophiai erkölces tanra; 19 sor a vallásphilosophiára; végre három lap a jogphilosophia irodalmára. Ez a szűk keret előre sejteti, hogy inkább név- és könyvjegyzéket írt, mint szerves történetet. Mivel azonban az első 12 lapon közölt adatokhoz látszólag kritikai megjegyzéseket fűzött: e részletet illetőleg a „különlenyomat“ méltatásának is kritikainak kell lennie.

Az „adalék“ a maga természetéből mindig valami újszerűvel járul a már ismeretes részletekhez. Dr. Szlávik az 1878-ig terjedő kor magyar philosophiai irodalmát Pápay Jeromos „A magyar bölcséleti irodalom története Apáczaitól az élőkig“ című 18 lapos értekezésében (l. a kassai prem. r. főgymn. 1877/78. isk. évi értesítőjét); a Kantot illető részt pedig Behyna Gyula (lőcsei tanár) „Kant hatása hazai bölcsészettünkre s főkövetői nálunk 1848-ig“ című tanulmányában (i. a Szana-féle „Figyelő“ 1875-iki évf. 40., 41., 42. számát) teljesen készen találta. Hogy fel is használta, annak az a bizonyossága, hogy a „különlenyomat“ 2—11 lapja egyötöd részben Pápay J., négyötöd részben Behyna Gyula idézett munkájának sorról-sorra, szóról-szóra való fordítása. A 4., 5., 6., 7., 8. lapokon alig van egy-egy sor, mely a nevezett két tanulmány egyikében-másikában meg nem volna. Súlyos vád; rút gyanúsítás, ha nem igaz. A tárgyilagos méltatás ne gyanúsítson, de tényekkel igazolja állításait. Lássuk a feltűnőbbeket.

Dr. Szláviknál (4. lap 4—7. sora): Joseph Werner, Professor der Rechte zu Raab, der in seinem Werke „Metaphysica seu Gnoseologia 1835. die Kantischen Kategorien als apriorische Verstandesformen gänzlich übernahm. — Behynánál („Figyelő“ 1875. 494. l., II. hasáb, 39—42. sor: Verner József győri tanár „Metaphysica seu Gnoseologia“ 1835. munkájában Kant Kategoriáit, mint értelmünk apriori formáit teljesen átvette. Dr. Szláviknál (4. lap 7. és 8. sor): Insbesondere war es Kants Moral- und Religions philosophie, die in Ungarn sehr viel Anhänger fand. — Behynánál (495. l. I. hasáb utolsó és a II. hasáb két első sora): Kant bölcsészetének különösen az erkölcsiségre vonatkozó része páratlan hatással volt hazai bölcsészainkre.

Dr. Szláviknál (4. l. 9—37-ig): Einer der eifrigsten gelehrtesten und treuesten war Samuel Köteles, Prof. zu Marosvásárhely in Siebenbürgen . . . In den „Elementen der sittlichen Philosophie“ 1817. will er die Jugend über die den Charakter bildenden

Principien des Königsberger Philosophen als überaus nützliche Wahrheiten unterrichten. Und wenn die Gegner Kants behaupteten dass, das sittliche System der kritischen Philosophie für Religion und Sittlichkeit gefährlich, dieselbe gänzlich untergräbe . . . so wird dagegen von Köteles in wahrhaft überzeigender Weise ausgeführt, dass, die kritische Moralphilosophie ein wahres Fundament besitzt, und gänzlich durchzuführen sei. Auch wird in seinem Werke betont, dass sich die ungarische Sprache und Litteratur allmählich auch den philosophischen Gedanken und Principien anbequemen möge . . . Die Gegensätze des Indeterminismus und Fatalismus, dogmatistischen Idealismus und skeptischen Empirismus, hauptsächlich aber die moralische Freiheit werden kritisch beleuchtet und consequent durchgeführt. In dieser Hinsicht gehören seine Kritiken zu den besten und gründlichsten auch das Ausland nicht ausgeschlossen. In der Abhandlung zur Religion und Sittlichkeit 1827 wird ferner betont, dass die Moral Erkenntnisquelle der Religion sei, und mit scharfen Argumenten bewiesen, dass sich die Religion stets und bei allen Völkern an die sittliche Bildung gehalten habe. Über die Werke und Abhandlungen dieses tüchtigsten und fleissigsten Verbreiters und förderers des Kantischen Criticismus in Ungarn bemerkt mit Recht Franz Toldy, dass dieselben trotz ihrer schwerfälligen Terminologie zu den Musterwerken der neueren wissenschaftlichen Litteratur in Ungarn gehören. — Behynánál (485. l. I. hasáb alulról 9—11., II. hasáb 1—4., 6—11., 13—19., 24—26. ; 494. l. II. hasáb 1—6 , 15—20. soraiban): Kant legérdemesebb követőinek egyike Köteles Sámuel nagy-enyedi, majd marosvásárhelyi tanár Erdélyben. „Az erkölcsi philosophiának elvei“ 1817-ben megjelent könyvével célja az ifjúsággal megismertetni az igazságokat, „melyek az akaratot formálják s az erkölcsi életre hasznos gyümölcsöket teremnek“ . . . Másfelől célja megczáfolni a vádakot, hogy a criticismus erkölestana úgy maga az erkölcsiség, mint a vallásnak veszedelmes ellensége volna . . . A tiszta erkölestant teljes világitásban tárgyalja s kimerítően vitatja, hogy a szakaszok elrendezése természetes és egymást rendszeresen követő. Célja a tudomány színvonalára emelkedett tankönyvet adni . . . Különösen ki vannak emelve az indeterminismus és fatalismus egymással ellenkező eredményeinek levezetése, az ellentét bírálata és az erkölcsi szabadság védelme . . . E tekintetben műve a külföld ez

irányú legjobb műveivel párhuzamba állítható. „Erkölciség és Vallás“ című értekezésében (1827.) fejtegeti, hogy a vallásnak eredeti forrása az erkölciség, . . . mit azzal a tapasztalati adattal is támogat, hogy a vallás mindenkor és minden népnél a szellemi műveltséghez és erkölesi állapothoz szabta magát . . . Ezek, valamint az elő nem sorolt többi munkái, díszes helyet biztosítanak a kriticismus e terjesztőjének hazai bölcsészetünk történetében, mert azok „a még meg nem tisztult s alkalmatlan műnyelv daczára tudományos tankönyvirodalmunk mintaművei közé tartoznak.“ (Toldy F.: „A m. irod. tört.“) — Ez egybeállítás szerint a „különlenyomat“ 4. lapjának 39. sora közül 34 egyszerű fordítása Behyna sorainak. Az 5. lap 6—10. sora Pápay J. id. műve 8. lapjának 17., 19—21. soraival; u. a. lap 11—22., Pápay J. 8. l. 24—34. soraival; u. a. lap 23—27. Behyna (495. l. II. 7—8., 16—18.) soraival; u. a. lap 28—29. ugyancsak Behyna (483. l. II. három utolsó, 484. l. I. hasáb 2—5., 17—21., 28—32.) soraival szóról-szóra egyezik.

Ugyanígy egyeznek a 6. lap 1—6., 9—14., 15., 16., 18. sorai Behyna (485. l. I. 29—41.), u. a. lap 22—27. sorai Pápay J. 1. 23—28. soraival.

Így folytathatók a 12-ik lap 26-ik soráig, melynek 18—24. sora a Pápay J. befejező hét sorának betűről-betűre való fordítása. E 12 lapon a saját utánjárásából csak ott közöl „adalékokat“, hol a Pápay-Behyna értekezéseikben már nem tárgyalt 1878—1895-ig terjedő időszak egy-egy philosophiai művét felemlíti. Mennyire hézagosan — kitűnik azonnal.

Behyna dolga megítélni, mivelhogy Pápay J. még 1881-ben elhalt, hogy dr. Szlávik eljárása mennyire fér meg az írói tulajdonjoggal; a kritikáé, — a tények megállapítása.

Ez a szolgál fordítás oka azoknak a tévedéseknek is, melyek a „különlenyomat“ 1—12. lapján gyakori egymásutánban a laikus olvasónak is feltűnnek.

Behyna pl. (485. l. I. hasáb 29—33. soraiban) így szól: A kriticismus híve volt Jeremiás Sámuel vaizslói prédikátor, ki „Az emberi boldogság feltételeiről“ irt értekezésében (1830.) erkölesi indokul a kategorikus imperativust és az Isten létét, mint postulatumot fogadja el . . . Aztán így folytatja: Míg Magyarországon ennyi pro és contra véleményre vezette bölcsészeinket Kant rendszere, Erdélyben csaknem kizárólag az ő (t. i.

Kant) szelleme uralkodott . . . A Döbrenteitől 1814—1818. szerkesztett Erdélyi museum „philosophiára vezető értekezései“ Szabó Andrástól egészen a Kantot követő Reinhold szellemében írják; de legtöbb érdeme van e tekintetben Köteles Sámuelnek.

Dr. Szlávik szóról-szóra fordítván, nem veszi észre a vonatkozást. Jeremiás S. munkásságát illető sorok után tehát így folytatja fordítását: „Unter *seinem* und Köteles's Einfluss beherrschte Kants Philosophie in Siebenbürgen“. (6. l. 9—11. sor.)

Vaiszló baranyamegyei község, Jeremiás S. értekezése, pedig a Tud. Gyűjt. 1830-iki évfolyamában jelent meg. Erdélyre tehát nem hatott. A tévedés oka pusztán a lelketlen fordítás. Így lett dr. Szláviknál Palóczy Horváth Ádám „ruhmegekrönte poet“, holott Behyna (485. l. I. hasáb 15-ik sorában) a Hunniás *nagynevű* szerzőjének; Pápay J. (5-ik l. alulról 14-ik sorban) *népies* költőtnek nevezi. A mi legjobb esetben volksthümlicher-nek fordítható.

Mindezek talán alakiságok. Ilyen az az állítása, hogy Erdélyi J. „A bölesészet Magyarországon“ cz. munkája csak a szerző halála után jelent meg. A „Philosophiai Írók Tára“ I. kötetére gondol. De annak előszavában világosan olvasható, hogy a „Sárospataki Füzetek“ 1857—1859-iki évfolyamában, tehát a nagynevű szerző életében már megjelent. De megjelent a „Budapesti Szemle“ 1865—67-iki évfolyamában is. Ez is kisebb tévedés, de első pillanatra elárulja a „különlenyomat“ szerzőjének egyéni búvárkodását.

Számadatai; az írók nevéhez fűzött, vagy műveik megjelenését megjelölő évszámok legtöbb helyen hibásak.

A külföld, melynek számára dr. Szlávik értekezése készült, — nem törődik ezekkel az adatokkal. Reá nézve talán azok a tárgyi és tartalmi tévedések is közömbösebbek, miktől hemzseg az értekezés. A hiányok pótlására, a tévedések helyreigazítására nem vállalkozhatik. Teljesen megelégszik dr. Szlávik záró soraival, melyek szerint „a mi philosophiánk gyöngye visszhangja csak a külföld törekvéseinek és eredményeinek.“

Ebből a szempontból dr. Szlávik talán eleget tett a maga szándékának. Értekezéséhez azonban első sorban hazai philosophiai irodalmunknak van hozzászólása.

A kép, mit megfestett, hamis színekkel, még hamisabb perspectivában állítja a külföld elé tudományos törekvéseinket.

Nem adja okát sehol, hogy az 1—12. lapon szolgailag követett, nevezett két forrásmunkájának több helyes adatát

miért mellőzte. Miért hagyott el több nevet, melyek egy időben tiszteletreméltó képviselői voltak a magyar bölcselkedésnek.

Kritikai eljárásának fölületességét azonban „jó szándéka“ sem mentheti.

Ez a fölületesség mondathatta vele, hogy Apáczeit (2. l. 6-ik sor) *protestans érzülete miatt* üldözték ellenfelei. Talán tollhiba. Még akkor sem menthető.

Dr. Szlávik azt állítja, hogy „Apáczainál Cartesius cogito ergo sum-ját szószerint veendő vezető elvnek találjuk“ — meg hogy „a maga matematikai módszerével sokat tett a Ramus-féle logikák kiszorítására“. (2. l. 9—12.)

Legjobb, ha magát Apáczeit hallgatjuk meg.

Az Encyclop. 17-ik lapján így beszél: „Ramus logikáját magyarul írván le szép könnyű és többnyire gyermeki példákkal világosítottam meg“. Ugyanott: „Rajta voltam, hogy ha Ramus fölkelhetne a halottak közül, Encyclopediámat mindegyiknél inkább ismerné el a magáénak s megköszönné, hogy nemcsak általam érte el leghamarabb kívánságát, hanem a nélkül, hogy magyarul tudna, íme a magyarnak magyarul bölcselkedik“. A De studio sapientiae-ben (437. l.) nyíltan vallja: „Auctores, quos sequor, hi sunt . . . in logicis Ramus, in metaphysicis Cartesius, in arithmeticeis Ramus, in geometricis solus Ramus“. Hogy pedig mennyire becsülte Ramust, legékebben bizonyítják azok a sorok, melyekben úgy magasztalja őt, mint a kit az ég küldött „ut tenebras cymmerias luce veritatis dispelleret confusumque chaos philosophorum lumine artificiosae methodi in pulchrum ordinem redigeret.“ A 439. lapon végre így nyilatkozik: „Maiores varii Encyclopaediarum scriptores . . . Alstaedius, Keckermann, etc. . . in quibus (etiam invitis) qui Ramum non videt, coecus est.“

Mindezekből, meg főképen abból a körülményből, hogy „Apáczi szoros értelemben vett philosophiájának mindössze 27 lapjából csak öt lap foglalkozik Descartessel, 22 pedig a Ramus logikájának egyszerű vázlata“ (L. Bánóczy J. Apáczi Cs. J. Aethnaeum 1892. I. évf.) — az következik, hogy ha van matematikai módszere, úgy az még Ramusé s nem Descartesé; továbbá a Descartes cogito ergo sum-ja nála sehol nem vezető elv, pusztán az új philosophia korán messzehatónak föliszert alaptétele, mit magasztal és fejtegetni is megpróbál, de nem követ; végre, hogy nemcsak nem törekedett a Ramus logikájának kiszorítására, de

ellenkezőleg tőle telhetőleg terjesztette. S hogy mennyire nem szorította ki az 1654-ben (nem 1656-ban) megjelent Logikácskája s az 1655-ben (nem 1653-ban) megjelent Encyclopaediája, azt a dr. Szláviktól is említett új kiadások (Debreczen: 1664., 1697., 1704.) és legfőképen az bizonyítja, hogy Tolnai F. István 1659-ben „Dialectica secundum principia Petri Rami“, Martonfalvy György 1664-ben „Notationes ad P. Ramum“, Buzinkay Mihály 1669-ben „Compendii logici libri duo“ cz. munkával toldják meg a Ramus logikák sorát. A Buzinkay munkájára Carlovsky azt jegyzi meg, hogy „sive materiam spectes, sive ordinem, totus libellus cum dialectica Rami congruit“. Tehát Apáczai Logikácskája után még java divatjában maradt a Ramus bölcselete.

Az Apáczairól szóló irodalomban dr. Szlávik Rác Lajos sárospataki tanárt is megemlítette. Az önértetes író azonban sietett tiltakozni („Sárospataki Lapok“ ez idei 4. és 5. számában) ez állítás ellen, mivelhogy eddig Apáczairól se nem írt. se szándéka nem volt írni. Jellemző adat dr. Szlávik eljárásához. Olyan művekről beszél, melyek nincsenek; a melyek megvannak, azokról nem tud. Eltekintve Erdélyi J. „Apáczai Cs. J. ismertetése“ értekezésétől, mely önálló részletként a „Sárospataki Füzetek“ 1858-iki évfolyamában, utóbb a „Philos. Írók Tára“ I. kötetében is megjelent — se Szabó Sámuelnek („Budapesti Szemle“ XVII.) rövid, de Apáczai philosophiai fejlődését adataihoz mértén elég alaposan fejtegető értekezését; — se dr. Kwacsala J.-nak „Félszázad a magyar philosophia történetéből“ czímmel („Budapesti Szemle“ 1891-iki évfolyamában) megjelent s Apáczait, mint philosophust külön méltató tanulmányát. se a legújabbat — ezt már mégis csak ismernie kellene — Bánóczy J. („Athenaeum“ I. 1892.) „Apáczai Cs. J.“ cz. s Apáczainak philosophiai munkásságát bonczolóató magvas értekezését nem említette. Mellőzve Gyalui Farkas „Apáczai Cs. J. élete s a rá vonatkozó bibliographia“, Neményi: „Apáczai mint paedagogus“, Ormándy: „Apáczai botanikai munkássága“ s még vagy tíz ilyen részletes monographiát, ha csak amazokat ismerné dr. Szlávik, bizonyosan nem mondotta volna, hogy „Apáczainak biographiája s mint Descartes-ista philosophusnak méltatása sajnos mindez óráig hiányzik“. (3. l. 1. sora.)

Épen ennyire alapos dr. Szlávik másik feljajdulása is (2. l. utolsóelőtti 3., 4. sor), hogy „Apáczai halálával Magyarországon a philosophiai mozgékonyság kialudt“.

Apáti Miklós „Ad mentem Renati Descartes — ex unico centro deducta vitae humanae universa peripheria“ cz. terjedelmes munkája 1688-ban jelenik meg s alig egy évre rá Poiret Péter, a XVII. század egyik legélesebb eszű dialecticusá nem győzi magasztalni. Poiret P. csak a metaphysikában követi Descartest. Annál mélyebb értelmű tehát az Apáti művének szóló dicsérete.

Reviczky Antal „Elementa logicae, metaph. et theologiae naturalis“ czímű műve nem pusztán azért érdekes, mert szerzője jezsuita léteire Descartes szellemében — bár azért a kinyilatkoztatás alapján — próbálkozik meg a logikai problémák megoldásával, hanem főképen azért, mert irodalmunkban első, ki Descartes metaphysikai alaptételeit — sajnos, latinul — egészen világosan ismerteti.

Se Apáti, se Reviczky nem önálló philosophusok. De Apáczai sem az. Műveik tehát ép oly joggal folytatások, a minő joggal kezdet az Apáczaié. Apáczainak mindenesetre az az érdeme fölöttük, hogy magyarul szólaltatta meg a philosophiát.

A Descartesre vonatkozó magyar irodalom kiválóbb művei közül, Alexander B. másutt említett hírneves munkáin kívül, Horváth Cyrill: Cartesius philosophiája és Cartesius ismeretana 1864 Cartesius dualismusa 1866. terjedelmesebb kritikai tanulmányait mindenesetre meg kellett volna említenie.

Hogy minő joggon mondja Apáczai „legközvetlenebb követői“-nek Csernatonit, Patakit és Tsétsit, arra elfelejtett meg is felelni. Pedig már csak azért is meg kellett volna felelnie, hogy Behyna, Pápay illető részleteiknek hézagait pótolhassa.

Behyna csak ennyit mond (Balogh Pál Philos. pályamunkák I. után). Descartes követői még . . . Csernatoni Pál, ki 1656-ban magyarul írta logikáját. Se Erdélyi J. se a logika egész történetét aprólékos részletességgel megíró Carlovszky nem említik.

Pataki István nem 1723-ban, de még 1693-ban meghalt. Angolból átdolgozott műve „E világ igazgatásának mestersége, mely száz jeles regulákban adatott elő“ (1681. Kolozsvártt). a Cherbury Edward természeti vallásának rejtett magasztalása. Hosszú időn át egyetlen hangja irodalmunkban a tősgyökeres angol deismusnak. Még közvetve sem sorozható Descartes hívei közé. Se Erdélyi, se Behyna, se Pápay nem említik. Inkább is az ethikusok közé sorozható.

És melyik Tsétsiről szól dr. Szlávik „különlenyomata?“

Két Tsétsi Jánost és egy Csécsy Imrét ismer irodalmunk. Mindenestre az ifjabb Tsétsi Jánost kell értenünk. Pósházi már 28 év óta porladott, mikor ő „Patakon a Pósházi tolla által üldözött Cartesianismust nagy lelkesedéssel tanítani kezdte“.

Se időrendi, se logikai rend nincs tehát dr. Szlávik e soraiban.

Annál nagyobb az ellenmondás az Apáczaik követő időket illető — fentebb idézett — lesujtó (?) ítélete s a tények között. Ime csak két lapon is mennyi hiba, mennyi hamis adat s mindenkifelett mennyi rendetlenség. A philosophiának pedig mint a rendszerezés tudományának talán épen az volna a feladata, hogy tetteleg rendezze is az adatokat s ne rontsa el még azt a rendet is, mit kor és fejlődés maguk szerint is megalkotnak.

Mint Apáczaiknál, épen oly nagyot téved dr. Szlávik a magyar Baconisták méltatásában is. Itt (3. l. 4—12. sor) szolgál különben az első ujdonsággal. Azzal, hogy Ladiver is Bacon követője, illetőleg irodalmunkba egyik bevezetője.

Hallgassuk meg őt magát.

A „Pneumatica“ előszavában mondja, hogy „az újabb koriaknál (t. i. philosophusoknál) sokkal inkább követem Aristotelest, mivel az ész tanítása szerint irt philosophiája kezére dolgozik a theologiának“. Majd az ő szellemében jelenti ki, hogy „az okos lélek a gondolkodásnak elve s egyúttal a létezésé is.“ Nem az Aristoteles „entelecheiá“-ja ez? Hogy pedig mennyire Aristoteles követője, azt a Zsolnán 1671-ben megjelent „Summulae Logicae“; a Szebenben kiadott „Symparasmata in philosophiam rationalem“ (1679); a már idézett „Pneumatica“ s mindenekfölött a Kassán 1685-ben nyomtatott „Summa metaphysicae Aristotelicae“ cz. munkája talán elég világosan bizonyítják. Legalább annyit tett volna meg dr. Szlávik, hogy Erdélyi többször hivatolt munkáját (Philos. Irók T. I. 137—141. l.) átlapozza. Megtudhatta volna, miért nevezte kora Ladivert *antik Aristotelesnek!* Hogy legkisebb jelentőségű és tisztán polemikus jellemű munkáját idézi, — hagyján. Abban a kis füzetben, mely az eperjesi collegium alapításának háromszázéves fordulójára (1867.) készült, tényleg ezt s úgy találta, a hogy idézi. Pedig egész czíme: „De atomis contra Zabanium. 1667.“ Egyszerű replika a Zabanius Izsák „Existentia atomorum“ (Wittemberg, 1667.) czímű theologikus vitatkozó művére, melyben ez a megújhodni

látszó atomismust — de Aristotelesben keresve támogató okokat — az úrvacsora közvetett és közvetetlen tárgyára alkalmazza. Zabaniust dr. Szlávik nem is említi. Pedig tanulságos alakja ő annak a késő áramlatnak, mely a protestans theologia sokélú dialektikájával két, merőben ellentétes világnézet összebékeltetésére vállalkozott. Igaz, meddő fáradsággal. A mint ezt a „*De existentia rei intelligibilis ac praecipue quidem naturae communis objective spectatae in intellectu*“ (Cassoviae, 1670.) című munkája legjobban bizonyítja.

Az eperjesi ősi híres collegium sajtó alatt levő története talán világot vet ennek a két — bár más arányokban, de egyformán metaphysikus tudósnak egymáshoz való viszonyára is. Elvi ellentét van közöttük, mégis közös tekintélyre (Aristoteles) hivatkoznak; álláspontjuk merőben ellenkezik és alap gondolatuk mégis ugyanaz. Ez teszi őket a XVII. század vitatkozó professorainak legérdekesebb alakjaivá.

Bayer János, tényleg első Baconistánk. De nem az „*Ostium vel atrium naturae*“-vel. A Comenius hasonló című munkájának, főképen az *Orbis pictus*nak egyszerű utánzata. A képei is jobbra ugyanazok. (L. Carlowszky, LXXVI.) Más szóval leíró természetrajz és physika. Bacon elveit egy másik és főművében hirdette a „*Filum Labyrinthi vel cynosura seu luce mentium universalis cognoscendis . . . accensa*“ (Cassoviae anno, quo CynosVra Mentis palaestrae Fragarlae ostenDebatVr.). Ebben még mesterét Bacont is felülmulni törekszik; az ő inductióját egyenesen a Mózes teremtés-történetére alkalmazza. Nem tud szabadulni a theológiától, de szelleme már új régiókba röpíti. Ez a műve sincs megemlítve a nevezett alkalmi füzetben. A történetírónak kötelessége, hogy be nem érve az ilyenekkel, a való források után kutasson. Különösen akkor, mikor egy-egy új korszak önálló íróit akarja jellemezni.

A Baconra vonatkozó magyar irodalomnak ismertetésénél ismét feltűnően hézagos dr. Szlávik „különlenyomata“. Erdélyi J.-nak „*Verulami Bacon*“-járól („*Budapesti Szemle*“ 1861.), Greguss Ágostnak „*Bacon inductiója*“ (1864) s ugyancsak az ő „*Bacon védelme Böhmertől*“ című alapos tanulmányairól mitsem tud? Már pedig, ha pár sorral alább (Leibnicznél) egy soha el nem készült munka 11 lapnyi bevezetését (Selmezbányai ág. evang. főgym. 1881/82-iki iskolai évi értesítőjében, „*Leibnitz*“

bölcsészettört. jellemkép) alapos munkának jelzi, bizonynyal kötelessége volt a rendszeres és önálló műveket nemcsak névről-czímre emlegetni, de méltatni is.

Üres phrasis, a mit (3. l.) Leibnitzről mond. Az önálló német bölcséletnek tényleg ő volt a megalkotója, a német bölcséleti nyelvén azonban a boszorkánypörök eltörlésének híres szorgalmazója, a nagy encyclopaedista jogtudós, Thomasius. Így phrasis az is, hogy „Leibnitz alig hogy csak megkezdte az önálló német bölcséletet, mikor Apáczai már nemzeti nyelven hirdette az idealismust“. Mikor Apáczai (1659. decz. 31.) meghalt, Leibnitz csak 14 éves volt. Tehát tanuló pályájának is csak kezdetén állott.

Nagy hálaára kötelezte volna dr. Szlávik irodalomtörténet-íróinkat, ha — az illető helyekre is rámutatva — megjelöli azokat a műveket, melyekben Bessenyei György Leibnitz követőjének bizonyul. Hogyan, a „Holmi“ írója, a „bihari remete“, a ki maga vallja, hogy „Voltairetől tanulta a gondolkodást, Rousseautól a természetesség szeretetét“; a ki a józan észet úgy tekinti, mint „a természetnek az ember lelkében élő igazságát“: a Leibnitz monadológiájával bibelődött volna? De akkor, a harmonia praestabilita ellenére miért mondaná, hogy „belső világunk semmit sem tud arról, hogy magasabb rendeltetésünk is legyen“, meg hogy a boldogságnak az az egyetlen titka, hogy „az ember a maga józan eszére hallgasson“. (L. bővebben Beöthy: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban, II. k. XVII.)

Leibnitznél is elfelejtette megemlíteni eddig legalaposabb monographiánkat, a Stöhr Antal „Leibnitz egyetemes tudománya“ című, 1879-ben megjelent nagy tudományos készülségre valló részletes tanulmányát.

A Wolfistákról egészen hallgat. Legalább az eperjesi collegium egykor híres rectorának, Carlowszky Jánosnak „Logicá“-ját, a Hollós Antal „Institutiones philosophiae rationalis“-át (1739., 1742., 1747.), a Berényi Sándor „Metaphysicá“-ját említette volna meg.

A Kantról szóló részleten (4—8. l.) meglátszik, hogy dr. Szlávik különösen is foglalkozott a „kőnigsbergi bölc“ hatására vonatkozó irodalommal. Hivatkozik is ide vágó előbbi munkáira (bizonyosan a „Kant criticismusa“ czímmel az eperjesi collegium 1887/88 iki iskolai értesítőjének 1—19. l. értekezését, meg „Kant

ethikája“ (1894.) kis füzetkét érti), s a bennök fölsorolt gazdag adatokra. Épen ezért csodálatos, hogy ebben a részben — alig néhány sor kivételével — idézett forrásait úgyszólván szóról-szóra fordította. És akkor, mikor a „rendszerek rendszerezőjéről“, Kant-ról értekezik, ha már logikai rendet nem tart, legalább a fejlődés rendjéhez szabta volna magát. Csak így nyújthat tiszta képet az ő eszméinek a mi nemzeti irodalmunkba való terjedéséről s a mi fő, hatásáról.

Kant erkölcs-philosophiája sokkal előbb hatott nálunk, mint akár ismerettana, akár metaphysikája. Ennek valóságos oka nemcsak az a tétovogó üresség, a mely az ő — minden lehető elvonás révén megmaradó — tiszta gondolkodása, meg a mi felekezeti torzsalkodással tele politikai és társadalmi életünk lassú kialakulása között a század utolsó s a XIX-iknek első évtizedeiben lépten nyomon föltalálható. Nem a nagyszombati egyetem híres logika-tanárának, Handerla Ferencznek „per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas“ hivatalból terjesztett s 1778-tól minden katolikus iskolában kötelező philosophiai tankönyveinek skolasztikus szelleme, hanem főképen az a gyakorlati alkalmazásra törekvés, mely a magyar gondolkodást kezdettől jellemzi. Ez lüktet a később nagy hamar lánggal fellobbant — sajnos, hirtelen el is aludt „egyezményes“ philosophiánkban is.

A latin nyelvnek, latinus iskolázásunknak egyik feltűnő hatása épen abban az eklektikus philosophálásban nyilatkozik, mely épen mint a római irodalomban, egy önálló, független philosophiai rendszernek kialakulását meggátolta. A mi nemzeti philosophiánk politikai és jogi irodalmunkban fejlődött éltető erővé. És benne van a XVII. század óta minden vallási vitatkozásunkban is. S mert a vallási és politikai küzdőfelek mindegyike a tiszta erkölcsi felfogásban keresett jogalapot a maga czéljainak elérésében: természetes, hogy a legújabb erkölcsbölcseletet is a maga javára igyekezett magyarázni.

A Szlávi Pál „Bölcseségre vezető út“-ja (1779.) még a megszokott nyomokon kíván haladni, de vonatkozásaiból, a Kant önálló nagy műveinek megjelenése előtt, már kiérzik a Kantizmus lehellete. A régi dogmáknak tiszteletet kér, de már tárgyi és alanyi elemeket keres bennök; már megindítja a vizsgálódást, mely bírálva bonczolgatja a legősibb, legmegkövesültebb alap-tételeket.

Márton István, a híres pápai tanár a Schmid nyomán dolgozott „Keresztény theologiai erkölcsstudomány“-ával (1795.) tényleg első, ki utat tör nálunk a Kant erkölcs-philosophiájának. Nálunk ő hirdeti először, hogy „Isten, halhatatlanság, akarat szabadsága nem a kinyilatkoztatás révén kerülnek lelkünkbe, hanem a magunk gyakorlati eszünknek egyenes követeléseit“. Ő magasztalja először Kant erkölcsbölcséletét, mely „Jézus és az ő apostolai tiszta tudományuknak lelke és foglalatjuk szerint való“. Azért is fog hozzá, „minden ellenkezőnek ellenében“, hogy „kellőképen megismertesse kívánatosságát“. Ezek közt az ellenkezők közt pedig első sorban Hajas Antal veszprémi kanonokot érti, a ki „Keresztény philosophus“ (1792.) című, részben polemikus művében a Szlávi Pál „újítgatásait“ iparkodik „megnyesegetni“.

Márton István tehát irodalmunkban Kantnak nem „további“ (weiterer Vertreter) képviselője, de legelső megismertetője. Csak-hogy nem a „Kis Katekizmus“-ával, mert az csak 1817-ben jelent meg; akkor, mikor Kant kritikai módszere már logikánkban is hódított. Ebben megelőzte Köteles Sámuel; de megelőzték mások is. Így Szentgyörgyi István, továbbá Fuchs Sámuel lőcsei ág. evang. lyceumi tanár, később Galiczia és Lodoméria superintendense, kinek 1800-ban Lőcsén nyomatott „Logica“-ját az ág. evang. középiskolák három évtizeden át használták. És megelőzte — épen az eperjesi collegium hírneves tanára — Carlowsky Zsigmond, C. János fia, ki „Logica“-jában (Cassoviae, 1815., 2. kiadás u. o. 1820) „in quo basis esse coepit praeunte Kantio“ — bár nem oly éles dialektikával — Kötelesnél is lelkesebb hívéül szegődik az új módszeres gondolkodásnak.

Mert „forrásaiban“ nem találta, dr. Szlávik sem említi őket. Lengyel Józsefet sem, ki ugyanebben az időben a másik protestáns főiskolán, a debreczenin tört utat a Kant módszerének és vizsgálódásának.

Behynának a Putz Antalra vonatkozó sorait szóról-szóra lefordította („Figyelő“ 1875., 484. l.) s e révén Putzot Kant „leglelkesebb hívei“ közé sorozza.

Putz Antal nagy-bajcsi római kath. plébános volt. Álláspontja, mint jó papé, már önmagában más a Kanténál. A maga dogmatikus világnézetében a kinyilatkoztatás föltétlen híve lévén, egyedül az erkölcsi felfogásban közeledett Kanthoz. Behyna Balogh

Pál („Philos. pályamunkák“ I.) nyomán követi Putz fejtegetését. Neki az a fő, hogy „Kant szerint a kinyilatkoztatás nem ellenkezik a tiszta észszel“, azaz a mi magunk esze szükségesnek ismeri a kinyilatkoztatott igazságokat, az Isten, a lélek és halhatatlansága, akaratumk szabad elhatározása eszméket.

Ebből a szempontból dicsóiti az új vizsgálódást, ezért magasztalja alaptételét. De távol attól, hogy olyan mélyreható elmélkedés útján egész bölceletét egyedül igaznak fogadja el és hirdesse, miként Márton István. A mit a Lancelin után fordított — se dr. Szláviktól, se forrásaitól nem idézett munkája — „A vallás győzdelme a mai hitetlenek és új bölcelők ellen“ (Komárom, 1797.) már a címében is elég világosan bizonyít. Ebben határozottan megjegyzi, hogy neki se a Jähsche „Critica rationis purae“-je, se a Kiesewetter „Logicá“-ja nem tetszik. Pedig mind a kettő arra törekedett, hogy Kant merész újításait a megszokott rendszerek alaptételeivel megegyeztessék, továbbá, hogy — mint ezt az erkölcs-tanban teheték — az általános keresztény elvekkel a metaphysikában is megbékéltessék.

És miért dicsérné Klenák Narciss „A mai philosophusok eszeskedésökkel egybe vetett józan elmélkedések“ (Pest, 1800—1802. két vaskos kötetben) című, legnagyobb részben kritikai művében Putz „tiszta okosságát, melyet meg nem vesztegethet az új tábor tetszetős beszéde“. Klenák maga is kath. pap (ferenczrendi) volt. Természetes álláspontja önkénytelenül is arra kényszerítette volna, hogy — a mint később tették Makó Pál exjezsuita fordított és önálló philosophiai műveivel — Putzot ne csak megtámadja, de „pro foro externo“ meg is czáfolja és megsemmisítse.

Téved dr. Szlávik, mikor azt állítja, hogy „Sárvári Pál a Kant-féle erkölcs-philosophia hűséges követője és lelkes hirdetője volt“. Az „Erkölcsei philosophiának előljáró értekezései“-ben (123. l.) határozottan kijelenti, hogy Kantnál mindig fődolog az erkölcsi érzés, „nekem fődolog a vallás“. Ezt pedig „a kinyilatkoztatásból nyerjük“ . . . „külön-külön való okoskodások nélkül“. A ki nyílt alapkérdésben így beszél, az Kantnak testestől-lelkestől híve nem lehet.

Budai Ferenczet unokatestvérével, Ézsaiással téveszti össze a „különlenyomat“. Ez a historikus. Amaz „Magyarország Polgári Lexiconá“-t írta meg. Olvassa el dr. Szlávik Beöthy Irodalom-

történetének I. 158—159. lapját, onnan megtudja, hogy szerzője „historischer Compiler“-nak épen nem nevezhető.

Rozgonyi József munkái közül épen az nincs megemlítve, melyben Kantot legélesebben czáfoggatta, s mert alaptételeit leg-higgadtabban bonczolja, legtöbb ellenokot is talál az „embert meghaladó eszmeiség“ tévedéseinek feltünővé tételére. E művének, az „Aphorismi psychologiae empiricae et rationalis perpetua philosophiae criticae ratione habita“-nak (Sárospatak, 1819.) 51—59. §-ai kétségtelenül legtöbbet hatottak nálunk a Kant philosophiája későbbi reformálásának híveire, főképen Szilasy Jánosra és — a mit dr. Szlávik nem akar észrevenni — magára Kőtelesre is.

A Rozgonyiról szóló pár sorban (7. lap, 12—23. sor) különben ismét hínárba esalta dr. Szlávikot a forrásának szolgai fordítása (12—16 sor Behyna id. m. „Figyelő“ 1875., 484. lap I. h. alsó 11. és II. felső hét . . . , a 17—22. pedig 483. l. I. 19—27. sorainak szavai betűről-betűre).

Behyna ugyanis azt mondja Rozgonyiról, hogy „A pap és a doctor a sínylődő Kant körül“ cz. „rövid vizsgálatában“ . . . érinti Márton Istvánnak „a legnagyobb kevélységgel írott feleleteit, s különösen nehezteli, hogy ez a már akkor nem élt Budai Ferenczet „tudatlan vakmerőnek“ nevezi, ki Márton szerint „Kant rendszerét megtaposta“ . . . A mit dr. Szlávik így fordít: Nach seiner (Rozgonyi) Beweisführung „hat Budai das System Kants erwürgt . . .“ Történetet írni így talán mégsem illenék!

A Folnesics-ról szóló sorok is (L. Behyna 483. l. II. hasáb 1—5., 6—7., 9. sorait) egyszerű fordítás. De még ebben is téved, mikor Folnesicsről azt mondja, hogy a „Felső-Magyarországi Minerva“ 1832-iki évfolyamában közölte értekezését. Behyna helyesen utal a „Tudom. Gyűjtemény“ 1817-iki évfolyamára. Folnesics 1832-ben már csak azért sem közölhetett értekezést, mivel még 1823. január 29-én elhunyt.

Ha utána nézne a dolognak, ugyan mit szólna Falckenberg ehhez az alapossághoz?!

Behyna (485. l. 27—28, sor) Imre Jánosról csak annyit mond — mint előtte három sorban Ercseiről is — hogy anti-Kantianus.

Mindkettőjőkről ennyit mond dr. Szlávik is (8. l. 11. sor) Behyna pusztán a „Kant hatását“ vázolta. A maga szempontjából elégnék tartotta Imre J. nevének egyszerű megemlítését. Dr. Szlávik

azonban összefoglaló philosophia-történetet kívánt írni! Okulásul nekünk, felvilágosításul a külföldnek. Hogy helyes eljárás-e, mikor a XIX. század magyar bölcseleinek egyik legnagyobb képzettségű, legmunkásabb tagjával ilyen röviden elbánik, arra önmagában keressem feleletet.

Imre János a mennyire eklektikus, annyira — szóval sem ellensége Kantnak. „Amicum foedus rationis cum experientia seu philosophia crisi recentissima deducta“ (Pest, 1824.) című nagyobb művében határozottan is nyilatkozik. „A mi Bacon a természet vizsgálásában, az Kant a gondolkodásban“ . . . „nekem úgy látszik, Kant egészen helyesen jár el (veram petere viam), mikor a megismerés alaki föltételeit meghatározza.“ . . . Egyéb, akár lapokon át folytatható idézet azt bizonyítaná, hogy „bíráltá Kantot, de nem ellenkezik vele.“ A nevezett latin munkán kívül „Gondolkodás tudománya“ (1829.), „Észmérés tudománya“ (1829.), „Az ifjú bölcsekedő“ (1830.) című műveivel legtöbbet tett arra, hogy nálunk a bölcselelő kedv az utánzásból teremtővé válhasson, vagy, mint Szontagh Gusztáv mondja: „legelterjedtebb hatással volt philosophiánk irányára“. A kortársak nyilatkozatai szerint is azok közül a kevesek közül való, kikre minden mellékes gondolat nélkül elmondhatjuk, hogy alapvető. (Szalay: Emlékb.). Kora halála megakadályozta, hogy önálló munkásságával nagyobb térre is hathasson. A nevének egyszerű — nem is a maga helyén való — említésénél többet érdemel még dr. Szláviktól is.

Imre J. neve után emlékezik meg a Kant rendszerének eltiltásáról is.

Pedig az még 1795. június 19-én megtörtént, — de csakis a kath. iskolákban. A többiek szabadon fejleszthették, a mint fejlesztették is a dr. Szláviktól is — bár hézagosan — felsorolt adatok szerint.

A Perlaky „Kant vallásbölcselete“ („Sárospataki Füz.“ 1868.) című tanulmányának megemlítése után kijelenti, hogy „dies ist der Gang der Kantströmung in Ungarn“. Pedig Sebestény Istvánnak (1788—1803. debreczeni. 1817—1841. pápai collegiumi tanárnak) „Észrevételek a vallásra egy Kantianus philosophustól“ (Buda, 1831.) cízzel megjelent, a maga idejében nagy port vert, eleven kritikával megírt munkája éppen úgy bele tartozik még, mint a Czente István „Bölcsekedő magyar polgár“-a (1838.). Az utóbbi már csak azért is, mert a Kant erkölcs-bölcseletének

a politikai életre alkalmazott alaptételeit s ezek ferde magyarázatait kívánja helyesbíteni. Egyben eleven példája a mi politikai életünk bölcselkedő szellemének. Ha Perlaky műve, úgy Purgstaller J. „Kant észbírálatának érvényessége“ (1862.) című részletes tanulmánya is még bele tartozik a „Strömung“-ba. Dr. Medveczky Fr. másutt idézett művét „A nemzetközi jog elmélete Kant philosophiája szerint“ (1881.) itt kellett volna megemlítenie. A hogy ezt dr. Alexander B. hírneves művével („Kant“ „Kant, a tiszta ész bírálata“) tette.

Sipos Pál — előbb sárospataki tanárt, majd tordai lelkészt — Fichte követőjének vallja, a Pápay id. m. (8. l. alsó 3 sora) nyomán. Halotti beszédei (Sárospatakon a physica tanára volt) pedig kevés adatot nyújtanak arra, hogy melyik rendszerben találja meg a valódi bölcseséget. Még a P. K. L. (Petri Kovách László??) sírjánál tartott beszédében legtöbb a philosophiai tartalom. De annyit sem okoskodik, mint Csokonai a „Lélek halhatatlansága“ című tanító költeményében, vagy gr. Teleky J. „Az atyafiúi barátság oszlopá“-ban. Önálló nézetét nem nyilatkoztatja meg sehol. És ha valaki hatott reá, tényleg más alig volt, mint Krug a maga eusebiológiájával. Tőle tanulhatta, hogy a „lét és tudás egybekapcsolása“ a sok magyarázgatás helyett „legméltóbb tárgya a philosophiának“.

A Schelling természet-bölcséletének irodalmunkba való átjutásáról szóló öt sor a Pápay J. id. m. 9. l. 4—23. sorának egyszerű kivonata. De valótlanságot állít dr. Szlávik, mikor Schediusnak „Az aesthetika kézi könyve“ czímmel külön munkát tulajdonít, sőt határozottan megjegyzi róla, hogy „ennek latin kiadása 1828-ban Budapesten (sic!) következő czímmel jelent meg: „Principia Philocaliae seu doctrina pulchri“. A Pápay J. szavain botlott meg. Ő t. i. előrebocsátván azt a pár sort, mit dr. Szlávik látszólag Erdélyi-ből idéz, azt mondja Schedius munkájára (9. l. 26. sor) hogy „de latin nyelvű ez is . . .“ Míg dr. Szlávik e pár szót németre fordította, vált Schedius egy egészen új mű szerzőjévé!

Hogy Pethe Ferencz miképen kerül a Schellingisták közé, arra hiába keresünk feleletet. Mi köze is Schelling „Ideen zur Philosophie der Natur“-jának a németek számára készült „Magyar grammatika“, „A vizsgálódó magyar gazda“, „A pallérozott mezei gazda“, a „Nemzeti gazda“, a „Magyar mathesis“, a

festett táblákkal ékesített Természet historiája“ eredeti, továbbá a „Davy földművelési kémiaja“, a „Rowles baromorvosi könyve“ fordított művekhez? Bizonyára nagy érdeme Pethe Ferencznek, hogy az első politikai hírlapot („Erdélyi Híradó“) ő alapította Erdélyben, Schellinggel azonban távoli rokonságban sincsen szelleme. Praktikus gazda a szó szoros értelmében, ki a „munkabér“, a „földjáradék“ gyakori szempontokból való ismertetésével a földnek „jövendelméletével“ foglalkozik, de távol van attól, hogy „az ideális és realis, a szellem és test, a gondolat és tárgy ellentéteinek az abszolútban való azonosságáról“ okoskodjék.

Eleddig titok volt, hogy Fejér György, a nagy polyhistor „unter den Vertretern des dialektisch-panlogistischen Systemes von Hegel ist zu erwähnen“.

Ez a néhány sor is Pápay (10. l., 2. p., 4—5. sor) szavainak fordítása, de az előző 26 sornak figyelembevétele nélkül.

Fejér György szoros értelemben vett philosophiai munkáiban — miket a „különlenyomat“ nem említ, a mi a források számát illeti, meg a tárgynak sokszerűségét — Imre Jánosnál is nagyobb eklektikus. Hogy pedig nem Hegelista — akkor talán még nem is lehetett — az „Anthropológiá“-jából és — a mi szintén nyomós argumentum — a Szontagh G.-nak (Propyl. 278. l.) méltatásából, valamint Szilasy János (153. l.) megjegyzéséből világosan kitűnik. A Kreil Antal budai egyetemi tanártól átdolgozott Eberhard-féle erkölcstant nemcsak magasztalja, de egész lelkesedéssel ajánlja is. „Ennek oly sikere lőn, hogy majdnem minden tanodáinkban az Eberhard erkölcstana lett az előadás tárgya“. (Szilasy 154. l.) A maga papi és egyéni meggyőződésével hirdeti, hogy a lélek Istentől leheltetik belénk“ . . . hogy „akaratumkat a legfőbb mérték, az Isten rendelése szabályozza“ . . . hogy „tudásunk nem önmagunktól vagy on, hanemha a teremttől“. (Az ember kiformaltatása esmérő erejére nézve. Buda, 1835. 31., 36. l.) Oly távol van tehát a Hegel természet-szellemétől, hogy arra hasonlatot is hiába keresgélünk.

A Hegelre vonatkozó irodalmunkból okvetetlen említéni kellett volna: Purgstaller J. „Hegel felekezetének meghasonlása“ (1864.) s Greguss Á. „Pantheismus és személyes Isten“ (1862.) című terjedelmes tanulmányát. Amaz érdekes világot vet a Hegelisták kicsinyes berzenkedéseire, melyek egyenesen útjában állottak, hogy mesterük hatalmas arányú rendszere — hibáitól való

megtisztulása után — teljessé fejlődjék; másrészt az ó- és új-Hegelisták közt kielesedett ellentéteket törekszik az alaptételek és eltérések bonczolgatásával megmagyarázni. Gregussé pedig beható kritikával szövi meg azt a világnézetet, mely a Spinoza-Schelling s legfőképen Hegel alapelveiből következő forradalmat idéz elő a vallások fejlődésében. A legújabb irodalomból, már iránya miatt is, méltó az említésre: Simon J. Sándor munkája: „Az ész, mint agyideg-tevékenység. Hegel metaphysikai aesthetikájának alapjai a panaesthesia szempontjából“ (1884.).

Tarczyról túlzott állítás, hogy „streitbare Verfechter der Panlogismus in ungarischen Hegelstreite“. Az 1836. „Tud Gyűjt.“ VIII. kötetében N. J. a Tarczy iskolai használatra szánt kéziratának első és utolsó szakaszát bírálgatva, elítélte „irányzatát“. Tarczy a XI. kötetben felelt s megmagyarázta az „elferdített részleteket“. A Hegel-vita csak 1838-ban indult meg a Vecsey felszólítására. Tarczy bele sem szólott. Warga J., Szeremlei Gábor s egy ízben Taubner, mint „jelzett Hegelisták“, védelmezték Hegel rendszerét a (***) névtelen támadó ellen. Mint ismeretes „nagy különböztető elmével“ — de siker nélkül.

Taubner K. 1839-ben megjelent művének címe helytelenül van idézve. „A lélek eszme-bölcsészeti, történet-bírálati szempontból, különös tekintettel Hegelre“ már címében is mást ígér, mint a „Die Idee der Seele nach Hegel“, a hogy t. i. dr. Szlávik idézi. Taubner másik nagyobb, e nemben irodalmunkban első philosophiai művét „Párhuzam Aristoteles és Hegel közt“ (1839.) nem is említi. Pedig egyrészt legönállóbb műve, másrészt különösen jellemzőmódjával ma is mintául szolgálhat irodalmunkban.

A 9-ik lapon tudjuk meg, hogy Domanovszky is Hegelista volt. Munkássága, egész módszere pedig nagyon is szembetűnően eklektikusnak bizonyítják. Önmaga is ilyennek vallja magát s ilyennek ígéri teljes működését. „Hogy mi az önálló, nemzeti bölcsészet korát előidézheszük — így beszél akadémiai székfoglalójában (1872.) — erre a kedélyeket elkészíteni, bennök a bölcsészeti tudományok iránt a szeretetet felgerjeszteni kell. *És ehhez czélszerű mód az, hogy a fejlettségnek mostani színvonalán álló bölcsészet eredményeit velök szabad és tiszta előadásban megismertetjük.*“ Műveiből a Hegelével egyenlő arányokban Dank, Mahrheineke, Göschel és Rosenkranz is jogot formálhatnak a maguk hatásának bizonyosságaira.

A Domanovszkyt, mint philosophia-történetírót méltató későbbi sorokból (11. l. 4—5.) egész fényében sugárik elő dr. Szlávik egyéni buvárkodása. Domanovszky még 1895. április 18-án elhunyt; Dr. Szlávik pedig 1896 februárjában írja róla, hogy „a reformatió philosophiájának s a legújabb philosophiának megírása még ettől az érdemekben gazdag szerzőtől várható“. Valóban „difficile est satiram non scribere“ . . .

Komoly munkában megeshetik az ilyen szarvas hiba? Várhatjuk-e, hogy dr. Szlávik „adalékai“ megváltoztatják a tudós külföldnek irántunk eddig táplált kicsinylését? Ha pusztán a dr. Szlávik munkájából ismernek meg bennünket, mondjunk le minden reményünkről.

Hartmann E. és Schopenhauer philosophiája csak annyiban került bele irodalmunkba, a mennyiben ezt Alexander B. koszorú műve „A XIX. század pessimismusa“ s a Bánóczy J. híres „Schopenhauer és Hartmann“-jának („Philos. Írók T.“ II., III.) megemlézése magában foglalja? Ime, Almási Balogh Sámuel „Schopenhauer Arthur philosophiája“ (1866.) című kritikai műve előbbi hirdetője irodalmunkban a sokat vitatott, még többet kárhözatott pessimismusnak. Az újabb irodalomban sok tanulsággal szolgálnak Fényes Dezső „Schopenhauer rendszere a természettudományok világításában“ (1886.) és Harrach József híres zene-aesthetikai tanulmánya „Schopenhauer és Wagner Rikárd“ (1887.). Továbbá Kaposy I. „Hartmann E. bölcsészeteinek ismertetése“ (1882. 228. l.).

A Stöckl-féle philosophia I. részét Zafféry Károly (a bródi trappista kolostor későbbi pater Angelicus-a) fordította. Répássy csak később állott a fordítók és átdolgozók közé.

A „különlenyomat“ 10-ik lapjának első 12 sora az újabb kath. bölcséleti mozgalmaknak van szánva. „Kiss, Lubrich, Klinger sind die namhaftesten in ihren gelehrten Hand und Lehrbüchern.“ Több „kiválóság“-ról nem tesz említést. A sok közül csak Sullay István pályanyertes műveit a „Szabadság, szabadelvűség, vallás“ és „Szabadság, egyenlőség, testvériség“ (1879.), Platz B. „Az ember eredése, faji egysége és kora“ (1884.), Kazaly Imre „Élet és társadalom“ (1882.), Prohaszka Ottokár „Isten és a világ“ (1891.), végül Kozáry Gyula „Korunk bölcsélete“ (1992., 360. l.) című önálló philosophiai műveket ajánljuk dr. Szlávik figyelmébe. A Platz B. műve németül is megjelent s akkoriban sajtónk

föl is panaszoalta, hogy „Németországban kitüntető figyelemre méltatták“. A Kozáry műve meg nem pusztán felekezeti szempontból szolgál érdekes tanulságokkal. Ám az „Aeterni Patris“ szelleme lebeg fölötte, azután a keresztény bölcsélet nevében hadüzenet a positivizmus ellen; de valamint tudományos apparatusa eltagadhatatlan, úgy éles kritikájával, széles látókörével messze fölülemelkedik a közönséges „rendszer ismertetések“ a közönséges compendiumok légkörén. Egyéni meggyőződése és okoskodása még a Broglie-féle exclusiv kath. szempontok érvényesítése mellett is a positivizmusnak, irányának, eredményeinek eleddig legkiválóbb ismertetésévé teszik e művet. A Buday J., a Kun Sámuel („A positivizmus mint vallásbölcséleti rendszer“ 1892.), Ormay L. („A matematikai módszer a positivizmusban“) tanulmánya inkább részletek, az egészre való tekintet nélkül.

A „különlenyomat“ 10-ik lapján véget ér a szoros értelemben vett magyar bölcselkedés ismertetése. Itt megkérdeznünk, minő képet festett meg annak a „jó szomszédnak“, mely minden haladásunkat úgyis mindig a maga közvetlen hatásának szereti betudni.

Úgy látszik dr. Szlávik nem akart egyebet, mint az 1888-ban 98, 1889-ben 116 lapon megjelent, Zeller, Schwegler, Falckenberg nyomán készült „Bölcsészettörténet“-e jegyzeteiben jól-rosszul felsorolt magyar philosophiai írók névsorát egy külföldi szakfolyóiratban is értékesíteni. Ám ez a compendiumok-compendiuma a legújabb philosophiai áramlatokat csak kivonatosan érinti; a mennyire hasznos szolgálatot tesz a magyar philosophiai írók meg-megemlegetésével — természetesen azoknak, kik Balogh. Pápay, Behyna tanulmányát nem ismerik — épp oly hézagos és határozottan hibás ott, hol már Pápay, Behyna munkájában kész adatot nem talált. A magyar philosophálás önálló fejlődését sehol sem is kísérte kellő figyelemmel.

Így járt el a „különlenyomat“ is. Valljuk meg, kényelmes módot használ a hiányossága leplezésére. A hol kifogy a kész adatból, a hol tehát a maga egyéni búvárkodására volt kényszerítve, merész fordulattal oda vetett „és mások“ „s a többi“ zárják be hirtelen a sort.

Hogy Köteles Sámuel t pusztán a Kant híveként jellemzi, kisebb hiba?

Köteles philosophiai pályájának első része tényleg a Kant hűséges szolgálatában telik le. De 1827—1831-ig, tehát utolsó éveiben a Krug-ét is messze túlszárnyaló „harmonistikus“ philosophiát, az elhatározást formáló, az erkölcsi életben hasznos gyümölcsöket termő bölcselkedést szolgálta egész lelkesedésével Philos. encyclopaedia-ja (1829.) s méginkább az Akadémiának Kállay Ferencz és különösen Szontagh G. rendes tagoktól kitűntetően ajánlott „Philos. Anthropologia“-ja, — melyet 1839-ben Toldy adott ki — világos bizonyosságai ennek a fejlődés folyamatnak. Ha dr. Szlávik legalább a Beöthy (I. 157. l.) sorait elolvassa Kötelesről, meg kellett volna tudnia, hol és hogyan méltassa.

A „magyar vagy egyezményes bölcséletnek ő volt a megindítója.“ Erről a „magyar bölcsletről“ dr. Szlávik (a 10. l. 17—19. sorai) csak annyit lát jónak kijelenteni, hogy „ist ein Konglomerat von Kant, Schmid, Jouffroy und griechischen philosophischen Gedankenelementen“, Bizonytal azért mond *csak* ennyit, hogy alap gondolatát, mely szerint egész philosophiai műveltségünk a németek jóvoltából fejlődött — meg is bizonyíthassa. Pedig épen itt, főképen Hetényi- és Szontagh-nál lett volna legjobb alkalmá megvitatni, hogy a magyar philosophálás a műnyelv tökéletlen voltának ellenére is tudott valami újszerűt alkotni s — a mi alaki hibáit ellensúlyozza és nagy érdeme, — az elvont rendszerezést, a nyakra-főre új rendszer-alkotást gyakorlati alkalmazással kívánta felváltani. (L. Körössy György eperjesi tanár: „Önállóságra törekvés a magyar philosophiában 1837—1857.“ című Kolozsvárt 1886. megjelent tanulmányát). Hogy tökéletes egészszé nem bírt fejlődni, annak oka abban rejlik, hogy „nálunk a politikai pálya azon mező, melyre azért sereglenek össze a jelesebb fők, mivel ott a nemzeti nagy érdekű kérdések feloldásáról van szó s általuk az irodalom más érdekei háttérbe szorulnak“. (L. Térey „Elmélet és szemlélődés“ 1843. 1—2. l.) Körülbelül így beszélt Wlassics cultusminister is a kolozsvári híres avató-beszédében.

Imre J., Köteles S., Hetényi J., Szontagh G. részletes méltatása mindenestre szükséges lett volna ennek a sokat emlegetett „egyezményes“ bölcséletnek, mint immár történeti különlegességnek komoly ismertetésében.

Bárány Péter, Berényi Sándor, Benyák B., Sartori B., Endrődy J. Szilasy J. névleg sincsenek megemlítve. Talán mert

régebb írók, a kiknek munkássága nyomtalan enyészett el a következő korok irodalmi mozgalmaiban?!

De legalább az újabb kornak megközelítőleg hű képét festette volna meg dr. Szlávik „különlenyomatá“-ban. Csaplár B. „Platon munkái“ (1845.) Haberern Jon. „Aristoteles három könyve a lélekről“ (1865.) és „Aristoteles Nikomachoszhoz intézett ethikája“ (1873.) mai műfordítóinknak is állandó forrás-művül“ szolgálnak.

A Pápay J. idézett tanulmányában már nem tárgyalt, tehát legújabb kor nevezetesebb philosophiai munkái közül a következőket ajánljuk dr. Szlávik figyelmébe: Beöthy Leo „Nemzet-lét“ (1876.), „A társadalom keletkezéséről“ (1878.), Dippel József „Korunk két főkérdése, mint minden vallásbölcselet alapja“ (1879.), Soós M. „A keresztény álláspontja a természetben“, 2. k. (1879.), Szabó M. „Az ember“ (1880.), Horváth J. „A nagy isten eszméje“ (1881.), Szabó Ignác „Lélektani képek“ (1881.), a nálunk Margo T. által képviselt Darwinismus éles bírálata), Maczki V. „Bölcészeti értekezések“ (1882.), Erődsi M. „Objectiv metaphysika“ (1885.), Dressel J. „Az élő és élettelen anyag“ (1885.), Szentiványi K. Gyula „Társadalmi és állami újjászületés“ (1888.), Weisz J. „Isten a világűrben. Önálló természetes világnézet“ (1891.), Lyka K. „A modern művészet bölcselete“ (1892.), dr. Simon J. S. „Az egységes és realis természet-philosophia alapvonalai“ (1895.), Jász Géza „A fejlődés törvényei, különös tekintettel a gazdasági életre“ (1893.). A kisebb-körű legújabb tanulmányok közül: Posch J., a sokat emlegetett felekezetenkívüli tanár „Az idő elmélete“ (1894.), Pekár K. „Az aesthetikai érzések psychológiája“ (1895.), s főképen — már csak a Wundt-féle psychologiai kutatások új alkalmazásánál fogva is — Palágyi M. „Psychol. tanulmányok“ (1893.) című művét.

A philosophiai erkölcsantant illetőleg: Sárffy A. „A tulajdon“-ról (1884.).

Az ismeret-elméletben: Golenich K. „Az ismeretről“ (1877.), Pázmány Zolt. „Rosmini Serbati tana az eszmék eredetéről“ (1890.), továbbá „Az ismeret eredetének kérdése a XVII., XVIII. sz. philosophiájában Kant-ig“ (1889.), mely munkáról maga dr. Szlávik a „Prot. Szemlé“-ben (1890-iki évfolyamában I. 35. l.) úgy nyilatkozott, hogy „az egyes rendszerek ismeret-

elméleti részének tárgyalásánál a legkitünőbb forrásokat használta s a magyar bölc. irodalmunkban figyelemreméltó adalék.

A philosophiai történetírásban: Szvorényi J. „Mit tartunk a philosophiáról Platontól a XVIII. századig“ (1839.), Ompolyi M. Ernő „A bölcészet Magyarországon a skolasztika korában“ (1878.), Kaufmann Dávid „Adalékok a középkor physiologiája és psychológiájához“ (1884.), Stiegler Gyula „A héber bölcészet“ (1885.), Besze János „A történet bölcészete“ (1885.), Kőrössy György már említett „Ónállóságra törekvés a magyar philosophiában 1837—1857.“ (1886.). A Besze Jánoséval egy sorba állítható Ruzsicska Kálmán „A XIX. századbeli francia spiritismus aesthetikai munkássága“ (1878.) című terjedelmes tanulmánya.

A fordított nagy műveknek, a kisebbkörű — de a „Leibnitz“ 11 lapos értekezésénél szélesebb terjedelmű — értekezéseknek száma pedig — légió.

A felsorolt „adatok“-ból — ha dr. Szlávik a „Magyar Könyv-Szemle“ köteteit is átböngészi, többet is talál — két dologról kell meggyőződni. Arról, hogy nálunk a philosophálás ma is folytonos fejlődésben és működésben van, s arról, hogy záró sorai alaptalanul vádolják meg tudományosságunkat philosophiai meddőséggel.

A vallásbölcselet legújabb áramlatainál a Schmidt „természetvallás“-át is figyelemre méltathatta volna. Legalább ennyit csakugyan megérdemel. Azután annyiban is érdekes, hogy a 60-as évek félbeszakadt metaphysikai új irányának a „megnyugasztáló továbbfejlesztése“. A Helfferich és Ulrici éles elmével s mindenesetre tetszetősebben alkalmazott eszméi szólalnak meg benne — valóban „zur Versöhnung des Zwiespaltes zwischen Religion, Philosophie und wissenschaftliche Empirie“. Mintha elkésett visszhangja volna a Steiner Sámuel kémárki tanár 1882-ben megjelent „Allgemeine Metaphysik zur Begründung eines vernünftigen Welt- und Lebensansicht“-jének. Csakhogy ez Kant, Fries és Appeltet vallja forrásainak; Schmidt a vert nyomoknál sokkal előbbre halad. Böhmert, Öreg Jánost külön is kellett méltatnia!

A „különlenyomat“ philosophiai részének ismertetése ezzel bezárulhatna, ha 12-ik lapjának középső pontja nem kívánna még egy pár megjegyzést.

Pápay J. értekezésének utolsó hét sorát fordítván, Kölcseyre, b. Eötvös J.-re és Madács(sic!)-ra reflectál, mint a kik „hazánkban a philosophiaiilag művelt szellemekre legtöbbit hatottak“.

Ez a pár sor akár új „különnyomattá“ bővíthetett volna, ha dr. Szlávik irodalmunkban mélyebben keresgél. A nemzet egész gondolat- és érzésvilágát megtalálhatná Vörösmarty, Arany, Petőfi költészetében; az ember lelki forradalmainak — minden német szörszálhasogatásnál alaposabb és tanulságosabb — bonczolgtatását b. Kemény Zs. regényeiben; a legphilosophusabb dialektikát Deák és Kossuth szónoklataiban.

A mi a philosophiával rokon neveléstudományt és neveléstörténetet illeti. a „különnyomat“ összesen 14 sorban mondja el a legújabb (1869.) kornak bibliographiáját. De még ebben is hiányos. A dr. Mázy E. 1895-ben megjelent „Neveléstudomány“-át névleg sem említi.

Magában ugyan érthetetlen, hogy míg a philosophiánál, ethikánál a legrégebb nyomokon kezdi, itt — a paedagogiánál — megelégszik a legeslegutóbbi irodalom rövidre szabott vázolásával. Ezt a rendszertelenséget azonban eléggé megmagyarázza az a körülmény, hogy míg a philosophiára az 1878-ig terjedő időszakot illetőleg Pápay és Behyna tanulmányában, a jogbölcészetre Werner („A bölcséleti jogtudomány története“, 2. kiadás 1881.) művében — csak épen fordításra váró — kész anyagot talált: addig a paedagogia magyar irodalmára eleddig teljes művünk nincsen. Bizonyosan ezért maradt el az aesthetika is. Még pedig egészen!

A Kéry Sámuel „Keresztény Seneca“ ja (1654.); a Nagy Lajos „Magyar Cato“-ja (1750.); a Nagy Jánosnak — verses volta miatt curiosumnak is érdekes — „Údvari Kátó“-ja (1790.) és főképen Faludi Ferencznek félig bölcséleti, félig paedagogiai műveitől kezdve — mondjuk dr. Mázy E. tavaly hirdetett nagy munkájáig — alig van ága irodalmunknak, mely számra annyi, tartalomra oly önálló műveket mutathatna, mint épen paedagogiai irodalmunk. Talán legrészletesebb kérdései között sem akad már olyan, mely, akár több szempontból is, feldolgozva ne volna.

Legalább Beke Kristófra s még inkább a magyar Fenelon-ra, Beély Fidéltre büszkén hivatkozhatott volna. Sokoldalú munkásságuk, különösen a nemzeti nevelésben szerzett érdemeikért bizonynyal méltók ennyi elismerésre.

Az aesthetika a műízlés s a művészet lüktető ereje. Év-vezredes tapasztalás nyújtotta adatokból. lassú elvonás útján készült szabályszerűségek tudománya. Tehát bölcsélet. Elmélet s egyúttal

rendszeres gyakorlati alkalmazás. Belső kialakulására első okot és tárgyakat a költészet ad. Mint az önkénytelenül fejlődő műbirálat eredményeinek folyton gyarapodó összessége, úgyszólván egyszerre jelentkezik a szoros értelemben vett philosophálással.

Dr. Szlávíknak tehát — épen célja szempontjából — mindenestre kötelessége lett volna, hogy fejlődése főbb szakait, önállóbb művelőit legalább vázlatosan méltassa. Almási Balogh Pál („Philos. pályamunkák“, I. 1835.); Versényi György („Az aethetica hazánkban“, 1874.); Radnai Rezső („Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772—1817-ig“, 1889.); Beöthy Zsolt („A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban“, 1886., II. k. 1887.); Greguss Ágoston („Rendszeres széptan“, 1888.) és Gyulai Pál („Katona és Bánk-bán“-ja, „Vörösmarty életrajza“ stb.) kellő fölvilágosítással, bőséges adatokkal szolgálnak a lelkiismeretes buvárkodónak.

A „különlenyomat“ 14—17. lapjai (a jogbölcészetet illető rész) már egyszerű könyv- és névjegyzék, jobbára Werner idézett műve nyomán. Az 1881-től (Werner műve eddig terjed) 1895-ig lefolyt másfél évtizedben összesen hat nevet talál dr. Szlávík abban az irodalomban, mely közéletünk sajátos fejlődésénél fogva mind máig legtermékenyebb!

Egy-egy tévedés még itt is akad. Szilágyi (1813.) művének teljes címe: „Practica philosophia“. Ennek csak második része az idézett „Jus naturae“. Benczúr J. műve nem 1848-ban, de 1852-ben jelent meg, még pedig 100 arany pályadíjjal koszorúzva.

*

Hosszasabban foglalkoztunk a „különlenyomattal“.

Szerzője ne mondassa, hogy csak bíráltunk, való adatokat azonban nem állítunk az övéi ellenébe; hogy a hiányokra meg pusztán rámutatunk, de pótlásukra nem gondolunk.

Másért is. Szakkérdések történetének „tudományos“ tárgyalásában, főképp a külföldnek szánt műveknél a lelkiismeretes munka első kötelesség. Bár, úgy látszik, ma sem vagyunk túl azon a koron, mikor a külföldön rólunk megjelent műveket — egyedül a jó szándékot tekintve — minden kritika nélkül nagy ujjongva fogadtuk: annak az ideje talán mégis csak elérkezett, hogy önmagunk, tulajdon magunkról valóságot hirdetni mindenekfölött való feladatunknak ismerjük.

Dr. Szlávik tanulmánya se annak a kötelességnek, se ennek a föladatnak nem felel meg.

Annak nem, mert legnagyobbrészt mások dolgozatának merő szolgálai másolása; ennek sem, mert rendkívül hiányos volta miatt a való történetnek hű tükre nem lehet.

Külön lenyomatában szóról szóra valóra váltotta dr. Szlávik a régi mondást: „a mi kevés jó van benne — az a másé; a mi a magáé, az meg merőben hiba . . .“

Dr. Serédi L.

* * *

„Die Prinzipien der Mechanik in neuem Zusammenhange dargestellt von Heinrich Hertz. Mit einem Vorworte von H. von Helmholtz. Leipzig, 1894.“

A mechanika alapelveinek kérdése különösen a hetvenes évek óta élénken foglalkoztatja úgy a fizikai tudományok szakszerű művelőit, mint a bölcsészeket, a mit teljesen érthetővé tesz azon fontosság, melylyel ez elvek helyes felfogása, pontos formulázása és ellenmondás nélküli rendszere egész természetismeretünkre nézve bír.¹ Azonban az általános érdeken kívül, melyre a mechanika elvei alapjelentőségöknél fogva méltán számot tarthatnak: új, beható vizsgálatukat szükségessé tette mindenkéltől az, hogy az alapfogalmak egyikének — melyen pedig a mechanika egész épülete nyugszik — t. i. az erőfogalomnak sem ismerettani, sem természettudományi jelentése nem határozott s nem kifogástalan. Szükségessé tette továbbá e vizsgálatot a physika egyéb ágainak nagymérvű előhaladásán kívül az erély-

¹ L. p. o. H. Klein: Die Prinzipien der Mechanik. Leipzig, 1872. — Dühring: Kritische Geschichte der Prinzipien der Mechanik. Berlin, 1873. — Thomson und Tait: Handbuch der theoretischen Physik (Elements of Natural Philosophy). Braunschweig, 1871. — H. Sternitz, Physikalische Grundlagen der Mechanik. Leipzig, 1873. — Mach: Die Mechanik in ihrer Entwickelung historischkritisch dargestellt. Leipzig, 1883. — H. von Helmholtz több értekezését, így: Ueber physicalische Bedeutung des Prinzips der kleinsten Wirkung 1887. — Dr. Georg Helm: Die Lehre von der Energie. Leipzig, 1887. — Ostwald: Lehrbuch der allgemeinen (physikalischen) Chemie. II. Bd. I. Th. Chemische Energie. — W. Wundt: System der Philosophie. Leipzig, 1889. és Logik 2 Bde. Stuttgart, 1894. — L. még König Gy.: A dinamika alapegyenleteinek jelentéséről. 1887. és C. de Freycinet: Essais sur la philosophie des sciences. Paris, 1896.